

Олександр Пономарьов

**Пруссія у зовнішній політиці Крим-Гірея
в 1761–1762 роках
(за даними запорозької розвідки)**

У статті на підставі архівних джерел розглядаються військово-політичні прагнення кримського хана Крим-Гірея у 1761–1762 рр. Показано його контакти з Пруським королівством, умови, на яких передбачалося створення кримсько-пруського альянсу. Простежена топографія пересування кримсько-ногайського війська українськими землями під час підготовки до виправи в Угорщину.

Ключові слова: Крим-Гірей, Фрідріх II, Пруське королівство, Угорщина, військово-політичний союз, запорозька розвідка

The article is based on archival sources, the military-political aspirations of the Khan of Crimea Crim-Giray in 1761–1762 years are researched. His contacts with the Prussian kingdom and conditions for the planned alliance are showed. The movement of the Crimean-Nohay troops across Ukrainian lands in preparation to unbush the Hungary is observed.

Keyword: Crim-Giray, Fridrih II, Prussian kingdom, Hungary, military-political alliance, zaporozhian intellegence.

Після зайняття престолу восени 1758 р. Крим-Гірей вжив заходів щодо зміцнення економіки Кримського ханату, насамперед, зменшивши податки християнському населенню, а згодом і реформувавши грошову одиницю — башлик. Однак таких заходів все ж було недостатньо для наповнення ханської скарбниці. Так, Тунманн відзначав, що в 1769 р. дохід хана, враховуючи те, що він отримував від турецького двору, складав 3 млн піастрів, або гульденів, однак при цьому не вказуючи, скільки складала витратна частина. Мандрівник також зазначав, що перед цим дохідна частина ханського бюджету була більшою за рахунок подарунків від сусідніх держав, які у такий спосіб купували для своїх народів мир та спокій¹. Припинення сплати молдавськими господарями «медових грошей», вимоги запорозців не піднімати баштове мито у Перекопі та не стягувати платню за

¹ Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь, 1991. — С. 28.

проїзд через мости мали своїм наслідком виснаження скарбниці, що змусило хана, спираючись на практику своїх попередників, поновити збір данини з адизьких племен. Однак невдалі походи на Північний Кавказ, здійснені весною–літом 1761 р. за вказівкою Крим-Гірея для взяття вже більшого ясира з черкесів-теміргойців як помсти за кров вбитого «ево ханського дяди», закінчилися поразкою татарсько-ногайського війська. В травні 1762 р. військо повернулось до Криму, оскільки всі можливості вирішення питання щодо сплати ясира були вичерпані².

У 1761–1762 рр. окреслився ще один вектор зовнішньої політики Крим-Гірея, спрямований на створення військового альянсу (що мав базуватися виключно на комерційній основі) з пруським королем Фрідріхом II, посланці від якого протягом вказаного часу відвідували Бахчисарай. Під час переговорів розглядалися питання про купівлю значної кількості коней для потреб пруської армії і набір волонтерів (в основному з числа ногайських племен) для участі у війні з Росією. Отже, ситуація в Європі могла позитивно вплинути на збільшення доходів ханату. Відзначимо, що спорадичні контакти між Пруссією та Кримом виникали і в попередні часи, а в роки Семирічної війни вони поживались, оскільки Кримський ханат був традиційно важливим контрагентом не тільки для Пруссії, а й для інших європейських держав. Ще 1739 р. лейтенант Заттлер приїздив до Менглі-Гірея для купівлі коней та вербування вояків для Потсдамської гвардії³, а 1753 р.⁴ та 1760 р.⁵ відзначені також наявністю подібних контактів. Однак перший контакт між Крим-Гіреєм, тоді ще буджацьким сераскером, та Фрідріхом II відбувся ще у 1750 р., коли Крим-Гірей відправив посольство у Пруссію, на нашу думку, з пропозицією продажу коней⁶.

Відносини Кримського ханату з Пруським королівством в роки Семирічної війни вже були актуалізовані в дореволюційній періодиці⁷. Праця В.Д. Смірнова, присвячена східній політиці Пруссії щодо Туреччини, у

² Пономарёв А.М. Агрессия Крымского ханства против черкесов-темиргойцев в 1761–1762 годах // Східний світ. — № 4. — 2012. — С. 90–101.

³ Смирнов В.Д. Эпизод из восточной политики Пруссии // Русский вестник. — Т. 160. — № 7. — 1882. — С. 13.

⁴ В січні–лютому 1753 р. зафіксовані дані про купівлю коней у буджацьких мурз (Див.: Андриевский А.А. Материалы для истории южнорусского края XVIII столетия (1715–1778), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива. — Ч. II. — Одесса, 1886. — С. 558–559).

⁵ Центральний державний історичний архів, м. Київ (Далі — ЦДАК України). — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 19 зв.

⁶ Мундт Т. Крым-Гирей — союзник Фридриха Великого // Известия Таврической ученой архивной комиссии (Далі — ИТУАК). — Т. 43. — Симферополь, 1909. — С. 3; Возгрин В.Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма: В 4 т. — Т. I. — Симферополь, 2013. — С. 846.

⁷ Карский М.Б. О сношениях Пруссии с Крымским ханством // Одесский листок. — № 158. — 1896.

період з 1755 до 1791 рр., дає цінний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити роль і місце Криму в прусько-османських взаєминах⁸. В іншій роботі цього визначного історика приділяється чимало уваги особистості Крим-Гірея як правителя, однак зовсім немає згадки про його контакти з Фрідріхом II⁹. Стаття сучасного дослідника Р. Югоша, який намагався висвітлити якомога повніше військово-політичний бік питання, актуалізує проблематику кримсько-пруських відносин, ґрунтуючись на вже виданих джерелах¹⁰. Невелику розвідку з цієї тематики разом зі «сказкою» запорозького козака вдалося опублікувати й нам¹¹.

Таємні інспірації Берліна, не виявлені і не досліджені до сих пір, можна представити поки що тільки аспектно, оскільки вони потребують подальшого вивчення. Наприклад, загальновідома версія про те, що Крим-Гірей був натхненником й організатором ногайського заколоту, внаслідок чого він, всупереч волі султана, став кримським ханом, потребує уточнення. Ногайські племена «привели ... Порту в необхідність мятежностью своею и распространившись до самого Дуная, а притом пресекали в Константинополь подвоз и хлеба, снизойти на все их требования прихотливыя, из которых первейшее было определение в ханы известного Крым-Гирея»¹². Ногайці були рушійною силою, але щоб відповісти на питання, хто стояв за лаштунками повстання, потрібно ретельне дослідження вказаної проблеми. В зарубіжній історіографії існує думка, що до приходу Крим-Гірея до влади долучився сам пруський король, який підтримав претендента на ханський престол, схиливши його до вторгнення в Молдову¹³.

Доки сановники Порту, пише сучасний дослідник Дан Хайдарли, уповільнено реагували на ногайський заколот, з ватажком повсталих Крим-Гіреем вступили в контакт пруські агенти, які висловили йому підтримку від імені короля Фрідріха II¹⁴. Пруські емісари, підбиваючи хана до вторгнення в Молдову, хотіли продемонструвати готовність до воєнних дій ногайських чамбулів в прикордонному з австрійськими володіннями регіоні, що в свою чергу змусило б австрійців тримати на кордоні з Молдовою значні

⁸ *Смирнов В.Д.* Эпизод из восточной политики Пруссии // *Русский вестник*. — Т. 160. — № 7. — 1882. — С. 5–57; *Его же* // *Русский вестник*. — Т. 161. — № 9. — 1882. — С. 5–58.

⁹ *Смирнов В.Д.* Крымское ханство... — С. 233–265.

¹⁰ *Югош Р.Н.* К вопросу о крымско-пруских переговорах 1761–1762 гг. [електроний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.turkolog.narod.ru/info/I175.htm>.

¹¹ *Пономарьов О.М.* «Сказка» запорозького розвідника часів Семирічної війни (до кримсько-пруських взаємин 1762 року) // *Архіви України*. — 2014. — № 3. — С. 251–257.

¹² Цит. по: *Хайдарлы Д.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774) // *Stratum plus*. — 2003–2004. — № 6. — С. 283.

¹³ Там же. — С. 283.

¹⁴ Там же.

сили. Однак формальним приводом для того, аби вдертись в князівство, з погляду Буджацької та Єдисанської орд послужило невиконання їхніх вимог молдавським господарем.

Про те, що Крим-Гірей відправляв посольство до Фрідріха II, про що йшлося вище, є згадки, які відносяться до періоду, коли він був ще буджацьким сераскером. Це дозволяє припустити, що між обома правителями протягом 1750–1758 рр. вже могли відбуватися спорадичні ділові контакти, які дозволили у 1761–1762 рр. швидко налагодити більш тісні взаємини. Побічно такі відносини та потребу прусського короля у вояках засвідчує документ, де йдеться про події осені-зими 1758 р., коли 40 тис. ногайців «еще в свои места не возвратились, которые де пошли в последних числах октября... в горы Волоские для грабительства волоских людей, а другие больше сказывают, что к прусскому королю (!)»¹⁵.

Протягом Семирічної війни перед Фрідріхом II гостро стояла проблема комплектування прусського війська. Сучасники відзначали, що в 1758 р. у країнах австрійсько-російської коаліції було населення 50 млн осіб, а в Пруссії не більш 5 млн. Тому для рекрутування Фрідріх II зібрав бажаючих з «саксонских, ангальтских и мекленбургских областей, во-вторых возвратил себе всех беглых генеральным прощением (амністією. — *О.П.*), а в-третьих определил в свою службу великое множество бывших у него в плену австрийцев, французов, шведов и виртемберцев, получив этим великое множество народа»¹⁶. Саксонська армія, переможена Фрідріхом, була повністю включена до складу прусського війська, причому з підвищенням особового складу по службі (унтер-офіцери отримали офіцерські звання), що, однак, не виключило фактів дезертирства¹⁷. Відповідно не слід відкидати можливість проникнення і окремих загонів ногайців у Пруссію для того, аби стати військовими найманцями.

Фінансове забезпечення військових витрат на початку війни було вирішено Фрідріхом II тим, що він домігся в 1758 р. від Британії надання щорічного кредиту в розмірі 4 млн талерів, які він збільшив до 10 млн шляхом підробки, отримавши тим самим достатню кількість грошей для продовження війни¹⁸. Про те, що з Берліну нову знецінену за вагою (маловісну) монету переправляють у Кенігсберг, де обмінювали на польські і російські гроші, а далі — на пруську монету (якісну), повідомляв і саксонський посланець Прассе¹⁹. Тим не менш, фінансові ресурси королівства були вичерпані, що змусило Фрідріха II продати фамільні коштовності.

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 26.

¹⁶ Записки Андрея Тимофеевича Болотова. 1738–1798. — Т. 1. — СПб., 1871. — Стлб. 659.

¹⁷ *Архенгольц И.-В.* История Семилетней войны (записки капитана королевской службы). — К., 1901. — С. 24–25.

¹⁸ Записки Андрея Тимофеевича Болотова. — Стлб. 659.

¹⁹ Архив князя Воронцова. — Кн. 4. — М., 1872. — С. 111–112.

Грошей катастрофічно не вистачало, зокрема, й на забезпечення чисельного війська хлібом, а коней фуражним зерном, яке доводилося доправляти з України Чорним морем, оминаючи всю Європу, що здорожчувало його ціну. Так, у 1757–1758 рр. «турками и татарами в пограничных полских местах (Балті, Палієвому Озері, Торговиці. — *О.П.*) и селах покупаемо было хлеба, [и] онои отправляем был кораблями морем в Пруссию»²⁰.

Протягом Семирічної війни (1756–1763 рр.), особливо на її початку, Фрідріх II отримав низку переможних баталій, однак у другій половині вистажені сили прусського короля зазнали поразки під Кунерсдорфом (серпень 1759 р.) і Кольбергом (грудень 1761 р.), а перед тим здали росіянам Кенігсберг (січень 1758 р.) та Берлін (жовтень 1760 р.). Це змусило прусського короля шукати ситуативних союзників, чия допомога буде сплачена якщо не політичними дівідендами, то, принаймні, дзвінкою монетою. Тому Фрідріх II звернувся до Крим-Гірея за підтримкою, і, крім згаданих контактів, початок 1761 р. був відзначений спробами прусського короля домогтися від хана прихильності за допомогою грошових подарунків.

Про такі намагання прусського короля залучити Кримський ханат до складу антиросійської коаліції свідчать архівні документи, частину з яких нам вдалося розшифрувати.

Донський козак Клим Панайотов під час перебування в Бахчисараї (січень 1761 р.) бачив на власні очі «приехавшего к хану крымскому ис Пруссии одного офицера, а в каком ранге разведать не мог, потому что оной находится там под секретом, и в отменном у хана приеме, чего ради и ездит всегда на ханских лошадях, и носитца там эхо, якобы тот афицер приехал туда для закупки на прусскую армию лошадей, а в свите ево находятца прусских солдат двое, да человек до десяти жидов, но толко от него закупки лошадям не точию не видно и не слышно». Козак також повідомляв, що ханський підтовмачій Камиш-Кулак розповів йому про те, що «приехавший ис Пруссии афицер хану крымскому в дар привез знатную сумму золотых червонных»²¹. Зрозуміло, що якщо мова про купівлю коней не йде («закупки лошадям... не видно и не слышно»), то військова співпраця (набір добровольців та укладення угоди) лишається найбільш ймовірною метою прусського офіцера.

У квітні 1761 р. капрал Молдавського гусарського полку Федір Раковиця на зворотному шляху з Волощини дізнався, що в «Бендеры от прусского короля для покупки лошадей прибыл один офицер и уже де многое число оных икупил, да и в польском Рашкове один жид подрядился икупить и отправить к прусской же армии 600 лошадей»²².

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 26–26 зв.

²¹ Канцелярія Новосербського корпусу. Серія «Джерела з історії Південної України» / Упорядники В. Мільчев, О. Посунько. — Т. 7. — Запоріжжя, 2005. — С. 323–324.

²² Сенатский архив. — Т. XII. — СПб., 1907. — С. 40.

Скупі свідчення про купівлю коней в Кримському ханаті, турецьких фортецях та прикордонних містах під час Семирічної війни побічно вказують на те, що представники прусського короля могли мати й ґрунтовнішу зацікавленість у співпраці з кримсько-ногайським військовим конгломератом.

В повідомленнях козаків-розвідників за березень 1761 р. неодноразово фігурувала Пруссія, куди начебто була надіслана військова допомога, причому надсилалася вона до прусської армії з Хотинської фортеці різними шляхами. Спочатку розвідники повідомили Кіш, що «якобы турецкого города Хотина гарнизонного войска некоторая часть отправилась на помощь прусскому королю, а каким трактом оное войско пошло они не знают»²³. Пізніше уточнювалось, що 24 березня ногайські війська, до яких долучивсь гарнізон Хотина, переправились до Козлова і Кафи, а звідти «водою будто до Пруссії»²⁴, а в іншому повідомленні йшлося про просування війська сухо-долом: «в минувшем марте мце из... Хотина... турецкого войска немалое число выступило будто в Польшу и следоват де будет в прусскую армию на вспоможение оной»²⁵.

На жаль, у нас немає детальної інформації про те, як розвивались події у цій сфері з квітня по жовтень 1761 р., але восени цього ж року відносини між Пруссією та Кримом активізувалися. В жовтні кримський хан, через свого посланця — особистого цирюльника Мустафа-агу, який прибув у королівський табір під Штреленом, запропонував допомогу королю у 16 тис. вершників²⁶. Натомість Фрідріх II передав хану проект договору. На зворотному шляху ханське посольство супроводжував лейтенант Олександр фон дер Гольц, аби прискорити виконання договору і керувати татарським військом під час вторгнення до Угорщини²⁷.

Також король через свого посланця мав запропонувати Крим-Гірею спорядити 6–7-тисячний загін, який мав прибути в Пруссію вже на кінець березня 1762 р.²⁸ Це показувало, що допомога планувалась у двох напрямках — російському або угорському і прусському.

Купець з фортеці Святої Єлизавети Анастасій Васильєв, який був у середині жовтня 1761 р. у Перекопі, бачив «прибывших туда до хана крымского посланников ис которых один пруссак, другой грек да при них четыре члвка липканов (литовських татар. — *О.П.*)», які йому відповіли, що вони з Варшави, оскільки не бажали викрити себе, а між тим перекопські вірмени з'ясували, що «оные присланы от прусского короля до хана с

²³ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 51 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 52.

²⁵ Там само. — Арк. 52 зв.

²⁶ *Мундт Т. Крым-Гирей... — С. 3; Архенгольц И.-В. История Семилетней войны... — К., 1901. — С. 412.*

²⁷ *Архенгольц И.-В. История Семилетней войны... — С. 412.*

²⁸ *Мундт Т. Крым-Гирей... — С. 7.*

писмами»²⁹. На нашу думку, це і було посольство, очолюване лейтенантом Гольцом, серед яких грек був товмачем, а литовські татари — охоронцями.

Праця, основним джерелом якої був щоденник лейтенанта Олександра Гольца, через неточність автора вводить нас в оману. Так, з неї випливає, що взимку (очевидно, в грудні) 1761 р. 21-річний лейтенант Гольц, який разом з ханським цирюльником вирушив до Бахчисарая, перебував у Бендерах де його звалила лихоманка³⁰. Однак Гольц наприкінці жовтня — на початку листопада вже був у Бахчисараї. Там він почув від прусського представника при хані Боскампа офіційну версію свого візиту начебто лише з метою купівлі кількох тисяч коней³¹.

При повторній аудієнції лейтенант вже міг говорити з Крим-Гіреєм про справжню мету свого візиту, обіцяючи ханові кілька сотень кошелів золотих, аби перекрити витрати на спорядження війська, запевнивши при цьому, що вся здобич, захоплена татарами, буде належати їм³². Ця зустріч відбулася навіть без участі членів Дивану, оскільки більшість кримських мурз не підтримували рішучу політику хана. Наслідком перемовин стало те, що в Пруссію відправився ханський товмач Якуб-ага, а лейтенанта було залишено в Бахчисараї до повернення перекладача з відповіддю Фрідріха II³³.

Крим-Гірей просив передати прусському королю, що як тільки виникне необхідність, він збере свої найкращі сили під Аккерманом і вирушить на допомогу Пруссії. Перед відправкою депеші в Бреслау ханський радник повідомив лейтенанту, що наміри хана зібрати своє військо в березні 1762 р. в пониззі Дністра є цілком серйозними³⁴. Прибувши в Пруссію взимку 1761–1762 рр., новий посланець кримського хана (очевидно, мова йде про вищезгаданого товмача Якуб-агу) пообіцяв від імені Крим-Гірея надати навесні Фрідріху II допомогу у 40 тис. вершників³⁵.

Тим часом, після прибуття з Пруссії каравану з подарунками для хана, лейтенант Гольц передав Крим-Гірею записку про те, що прийшов час укладення договору між Пруссією і Кримським ханатом, на що останній відповів відмовою, оскільки вважав своє слово непорушним, а переносити обіцянки на папір — зайвим³⁶. Однак це не завадило, аби незабаром хан запросив передплату для підготовки до виправи у розмірі 200 кошелів

²⁹ А. Васильев подає і прикмети прусського посланця: «прусак росту и корпуса средняго, лицом бел, волосы на голове русые, глаза карие, бороду и усы голит, в 30 лет, на голове носит парук», а греку-товмачу він дає 20 років // ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 131–131 зв.

³⁰ Мундт Т. Крым-Гирей... — С. 8–9.

³¹ Там же. — С. 16.

³² Там же. — С. 29.

³³ ЦДІАК України. — Ф. 759. — Оп. 1. — Спр. 129-а. — Арк. 4-а.

³⁴ Мундт Т. Крым-Гирей... — С. 34.

³⁵ Архенгольц И.-В. История Семилетней войны... — С. 424.

³⁶ Мундт Т. Крым-Гирей... — С. 37.

(100 тис. пістрів)³⁷. Нарешті 14 лютого 1762 р. з Бреслау в Бахчисарай прибув ханський перекладач Якуб-ага³⁸.

Одночасно з цим з Бреслау до Петербургу відбув прусський посланець Бернгард Вільгельм фон Гольц³⁹ для укладення мирного договору. Особисто складена 7 лютого Фрідріхом II інструкція містила 8 пунктів, останній з яких стосувався залучення кримського хана до військової співпраці. Гольц мав пояснити Петру III позицію Пруссії щодо Порти і Кримського ханату. Змушений силою обставин, «виходячи з почуття безпеки, я мав укласти угоду з турками, головною моєю метою було спонукати їх до диверсії в бік Угорщини, і що татари могли б, можливо, здійснити набіг на землі козаків», — виправдовувався прусський король⁴⁰. Однак питання про взаємини Фрідріха зі східними правителями, згідно інструкції, не слід було порушувати до укладення мирного договору, аби не зіпсувати справи. Прибувши в Петербург 21 лютого, вже на четвертий день Гольц був прийнятий російським імператором⁴¹.

Після смерті Єлизавети Петрівни (25 грудня 1761 р./5 січня 1762 р.) й до укладення російсько-пруського мирного договору Петром III (24 квітня/5 травня 1762 р.) перед лейтенантом Гольцем окреслювалися невизначні перспективи щодо залучення Крим-Гірея до антиросійської коаліції, проте тепер ставало зрозуміло, що Крим-Гірея слід лише спонукати до вторгнення в Угорщину, що послабило б позиції іншого супротивника Пруссії — Австрії⁴². Карколомна зміна правителів на російському престолі робила кримсько-пруські взаємини непередбачуваними й непрогнозованими.

Доволі складними в цей час були відносини Пруссії і з Високою Портою. Фрідріх II з 1757 р. намагався налагодити стосунки з новим султаном Мустафою III, для чого в Стамбул був присланий дипломат Рексін, а договір про дружбу і торгівлю (22 березня 1761 р.) між країнами дав прусському представнику підстави наполягати на подальшій співпраці. Однак через протидію англійського, французького й австрійського посланців аудієнція у султана відбулася лише рік по тому (9 березня 1762 р.). Після цього почались жваві перемовини про наступально-оборонний османсько-пруський союз. Це дозволило Фрідріху II більш впевнено почати кампанію 1762 р., «тем более, что к предполагавшейся помощи Турции он рассчитывал присовокупить еще и содействие крымского хана, которого он склонил на свою сторону крупным

³⁷ Там же.

³⁸ Там же. — С. 35.

³⁹ Б.-В. фон дер Гольц — камергер Фрідріха II, посол в Росію, рідний дядко лейтенанта Олександра фон дер Гольца.

⁴⁰ *Щебальський П.* Политическая система Петра III. — М., 1870. — Приложения. — № XV. — С. 41, 50.

⁴¹ Там же. — С. 51.

⁴² *Мундт Т.* Крым-Гирей... — С. 42.

денежным посулом в 500 тыс. пиастров»⁴³. Саме у такому дусі діяв представник Фрідріха II при дворі Крим-Гірея — Боскамп.

Не заощаджував грошей прусський король і на підкуп турецьких саванників, намагаючись через них схилити Мустафу III на свій бік: «Король прусский не жалел казны и употреблял огромные суммы к закуплению турецких министров и к обольщению самого молодого султана. Однако деньги его и труды пропали по пустому»⁴⁴. Спроби Пруссії зіштовхнути Порту з Австрією були нейтралізовані зусиллями французького посла Вержена, внаслідок чого в Стамбулі вдалося укласти лише договір про дружбу⁴⁵. Про наміри здобути прихильність ще не дуже досвіченого султана Мустафи III на початку 1759 р. свідчить лист Генеральної військової канцелярії до Коша, де зазначалося, що до султана прибули від прусського короля «два посланника с презенти, а болѣе де для требованія от султана помощи»⁴⁶. Проте Порта протягом усієї Семирічної війни не виявила бажання взяти у ній безпосередню участь, однак «желая та Порта, чтоб он пруссак российское войско побѣдил»⁴⁷. При цьому Стамбул не давав на це дозволу кримському хану, а на припинення Пруссією війни з Росією дивився несхвально.

Укладення миру новим імператором Петром III з Фрідріхом II розчарувало Порту, яка після цього стала приписувати Росії прагнення захопити Крим, і, як виявиться через дев'ять років, ці звинувачення були небезпідставними. Пруський король, навпаки, вважав, що мирний договір з Росією поліпшить його відносини з Портою, коли він силами пруссько-російського союзу вдарить проти Австрії. Однак, розраховувати на плідну співпрацю з Портою у Фрідріха II не було шансів, а після смерті прусського симпатика — візира Рагиб-паші (квітень 1763 р.) й поготів⁴⁸.

Попередні свідчення про кримсько-пруські відносини з посиланням на працю Т. Мундта, які ґрунтуються на щоденнику лейтенанта фон дер Гольца, є неповними і неточними, особливо що стосується чисельності ханського війська, датування подій тощо. Однак за відсутністю іншого джерела ми були змушені звернутися саме до нього. Подальші відомості взяті нами з даних запорозької розвідки, які, втім, теж потребують критичного ставлення.

Козак Крилівського куреня Андрій Трофімов, який прибув у Перекоп пізно увечері 12 лютого 1762 р., дізнався, що за дві години до нього в напрямі Бахчисарая прослідував прусський посланець. Запорозький розвідник повідомляв, що «в свѣтъ по Перекопу слух и разговоры били между

⁴³ *Смирнов В.Д.* Эпизод из восточной политики Пруссии. — С. 19.

⁴⁴ Записки Андрея Тимофеевича Болотова. — Стлб. 850.

⁴⁵ Цит. по: *Хайдарлы Д.* Указ. соч. — С. 283.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 43.

⁴⁷ Там само. — Арк. 26 зв.

⁴⁸ *Смирнов В.Д.* Эпизод из восточной политики Пруссии. — С. 19.

многими, что брандебургский посланник приехал... с прозбою к хану о покупке под армию прусскую до 36-ти тысяч... татарских лошадей». Крим-Гірей у відповідь на це прохання, не наважившись продати таку кількість коней без резолюції Порти, «якои и ожидается ему (посланцю. — *О.П.*) велѣл восемь ден», і сам очікував від султана вирішення питання. Відправляючи в зворотній путь пруського посланця, хан за «прислання от короля прусского в презент червоніе, дарил четыре лошади». Після від'їзду цього посланця інший пруський посланець (очевидно, кур'єр) прибув в Перекоп за дві години до настання темряви, «в який приезд встрѣчен был перекопским каймакамом и присутствующими за городом і препровождаем в город для ночлегу, гдѣ дѣ отведенна ему была квартера в кофейнѣ»⁴⁹.

Полковий старшина Никифор Чуприна, прибувши в Бахчисарай 13 березня 1762 р., дізнався, що «посланники два з Пруссій еще прежде их к хану приехали, якобы с прошеніем дачи в помощь людей и покупки лошадей дозволенія, с презентом богатим хану от прусского короля». Однак Крим-Гірей, аби «дать людей и покупку лошадей дозволить, будто без дозволения на то от султана турецкого не склоняется», відправивши «искать охотников в Волощинѣ или... из нагайцов за заплату на мсц по восемнадцати рублие и дозволил кому хотя[т] ітит». Як бачимо, якщо стосовно набору добровольців хан відправив пруських посланців до молдавського господаря чи до підлеглих йому ногайських правителів, то щодо купівлі коней хан начебто дав згоду, але з умовою, що це не буде робитися надто відкрито, а «только при них (татарах. — *О.П.*), чтоб покупанно не видѣли»⁵⁰.

Подібну інформацію запорожці отримали наприкінці квітня, коли проїжджали Перекоп, а пізніше звітували в Коші, що «хотя наперед того еще великий султан хану дозволенія в той покупки не дал, но сам хан нѣколикое число лошадей в своей сторонѣ скупить дозволил»⁵¹.

Крим-Гірей, загостривши відносини з Портою через свої виправи на теміргойців, викликав цим невдоволення і серед кримськотатарського нобілітету. Майже рік (травень 1761 — весна 1762 рр.) значні сили на чолі з великим візиром, а потім калга-султаном перебували поза межами Криму, марно намагаючись вирішити питання сплати данини теміргойцями⁵². Похід призвів до розорення скарбниці, не приніс він і політичних дивідендів. Тому будь-які авантюри, здатні порушити крихку рівновагу в ханаті, не знаходили підтримки ханського Дивану. Один із запорожців доносив у Кіш, що «от мурзи Мамета... слыхал, что хан крымский намѣревает выше означенному

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 17 зв.–18.

⁵⁰ Там само. — Арк. 21–21 зв.

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 759. — Оп. 1. — Спр. 129-а. — Арк. 5; *Андриевский А.А.* Материалы для истории южнорусского края XVIII столетия (1715–1778), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива. — Ч. II. — Одесса, 1886. — С. 667.

⁵² *Пономарёв А.М.* Агрессия Крымского ханства... — С. 99–100.

прусскому посланнику людей в подмогу дать, но на то де всѣ мурзи пристать не хотят, и от того отказывает»⁵³.

Не тільки січовики, що стояли на форпостах, слідкували за всіма змінами в Криму, а й російська військово-бюрократична машина була запущена в дію, пильно стежачи за настроями в Кримському ханаті, оцінюючи ризики можливого нападу з боку Крим-Гірея. Київський генерал-губернатор І.Ф. Глебов доносив в Колегію іноземних справ, що кримський хан «в двух тысячах войска своего выступя из Бакчисарая, и как слышно во все орды посланы указы, чтоб были во всякой готовности и поход имеет тракт (шлях, напрямок. — *О.П.*) свой продолжать на Очаковскую степь и будто намерен учинить нападение на крепость Святыя Анны, на запорожские жилища и на Новую Сербию, хотя сие по слухам произошедшее намерение ханское за достоверное почестся (вважатися. — *О.П.*) и не может, однако крайнею предосторожностью к тому употребить весьма нужно»⁵⁴.

Вочевидь, хану не вдалося зламати спротив Дивану стосовно організації кримськотатарського війська в похід, і наприкінці травня він вирушив на чолі невеликої військової потуги, що складалася з сейменів і яничарів. Ногайці Єдисанської, Білгородської і Кубанської орд мали прибути у табір під Очаковим. Хан виступив з Бахчисарая в Каланчак «со всѣма при нем імѣющимся войском и корогвами и пушками (кои пушки под секретом ишли), коих... ишло с Бахчесарая» 28-го. При цьому він зазначав, що «посланник прусской всегда безотлучно при нем хану находится»⁵⁵. Можливо, гармати були ретельно заховані у возах з провізією, так що інший конфідент, не помітивши їх, писав Кошу, що у хана «пушек и другога оружия, кроме одних ружей, спеков (пістолів. — *О.П.*) и стрел не имеется»⁵⁶. Однак інформація щодо наявності гармат не підтвердилась і в подальшому⁵⁶. Кримські мурзи, зокрема, з роду Ширін, як слід очікувати, не підтримали рішення хана виступити на Угорщину і «своего войска и мало не дали»⁵⁷. Та, незважаючи на всі обставини, Крим-Гірей все ж таки «на прошение при нем находячогос Майдебунского (Бранденбурзького. — *О.П.*) посланця обѣщался на помощь своего войска дат, чем де тот посланник будучи обрадован, в Бахчесарай виездячи, от ханского дому и к ево постоялому двору бросал на всѣ сторонни денгами — левами турецкими и полскими талерами»⁵⁸.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 22 зв.

⁵⁴ НБУВ. IP. — Ф. V. — Од. зб. 241. — Арк. 56.

⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 40 зв.

⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 6 зв.; Канцелярія Новосербського корпусу... — Т. 7. — С. 317.

⁵⁷ Запорозький розвідник цілком виправдано вказав лише один з чотирьох бейських родів — Ширін, оскільки його представники очолювали ханський Диван // Возгрин В.Е. История крымских татар. — Т. I. — Симферополь, 2013. — С. 533; ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 42-а.

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 42-а.

Тим часом запорозька розвідка повідомляла, що Крим-Гірей 25 травня 1762 р. «перевезся со всею ордою и стал лагерем от Очакова в 2 верстах»⁵⁹. Ця ж дата фігурує у іншого конфідента, який відзначав наявність 10-тисячного ханського війська, яке прибуло під Очаків, а також присутність прусського посланця при таборі. Тоді ж хан відправив в Єні-Кале 20 дубасів кубанським ногайцям «для перевозу чрез море на сю сторону»⁶⁰. За іншими даними, отриманими від місцевих мешканців, хан тільки станом на 27 травня переправився з Кінбурна через лиман і в «Березани состоит вместе с королем прусским и с ним орди до дванадцяти тисячи сили... а одного султана (буджацького сераскера. — *О.П.*), кои при Днестрѣ состоит послал Волощиною, при нем восемьсот человекъ орды и намѣревает итит на помощь прусскому королю, а слѣдованіе его будет прямо вгору понад Бугом-рекою»⁶¹.

В перших числах червня 1762 р. поручик Хорватського гусарського полку Андріяш Нікоріца дізнався від своїх співвітчизників-молдаван, що хан прибувши в Кінбурн, залишив там своє військо. Потім переправився лиманом до Очакова, ставши табором поблизу міста із загоном у 500 осіб, а при ньому «пруской посланник, которой де оставлен ханом в Очакове в форштате на квартире при коем и караул з знаменном стоит»⁶². Тоді ж зі Стамбула в Яси к «волоскому господарю с фарманом о дозволеніи ему вербовать людей» прибув прусський посланець, який наwerbував до 50 осіб, видав їм коней, амуніцію й гроші. Однак новобранці Фрідріха II, не бажаючи навчатися військовому ремеслу, зв'язали своїх прусських вчителів і «разбежались врознь»⁶³.

В цей час Кіш, зважаючи на пожвавлення військових приготувань, інформував коменданта прикордонної фортеці Святої Єлисавети про те, що кримський хан через вмовляння «присланных от прусского короля к нему посланников, следует за реку Буг мимо Очакова, и имеет намерение якобы напасть на российски границы с одной стороны на Самар и тамошние слободы, а с другой стороны из-за Буга реки от Едисанской орды на крепость Святыя Елизаветы и на новопоселяемые слободы и [Новую] Сербию»⁶⁴.

А в Очакові ширилися чутки, які важко логічно пояснити. За посередництва очаківського священника Макарія козак Іван Мелес зустрівся з «подложницею ханскою, скритним видом ѳздящею в платѣ мужском, которая в польпяна будучи... открыла секретним образом, что в лице посланника

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 6 зв.; Канцелярія Новосербського корпусу... — Т. 7. — С. 317.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 62.

⁶² Канцелярія Новосербського корпусу... — Т. 7. — С. 335–336.

⁶³ Там само. — С. 336.

⁶⁴ НБУВ. ІР. — Ф. V. — Од. зб. 240. — Арк. 55.

сам прусской король неотмѣнно»⁶⁵. Згідно вказаного джерела, прусський король «поднял хана против цесара римского», який має виступити з Очакова 31 травня разом з 20-тисячним військом»⁶⁶. Тим не менш, наступна інформація, отримана іншим розвідником від тієї ж ханської наложниці, в подальшому підтвердилась. Повідомлялося, що «хана кримского жена волошка из лагиреи приезжала к тамошнему очаковскому волошскому попу в дом, где... она оному попу скъзывала, оного де хана с воиском прусской король чрез денги испросил на помощь себе і следоват де он с тем воиском будет ис присланным от того короля посланником к венгерской границе»⁶⁷.

Полковник Інгульської паланки Прокіп Прангул, ґрунтуючись на даних своєї розвідки, повідомляв у Кіш про перебування прусських посланців подібну, але більш детальну інформацію: «Слишно ж, что прусской ли король или посланние от него ходили в Очаковѣ по базару и викликали охотное воиско в затыг под цисара, обнадеживать жалованем по пятнадцать червоних на мсц». Далі продовжуючи про особу схожу на короля: «Еще ж слышно, что прусской король якобы і сам в Очаковѣ бил, толко ходил под видом кадинѣ (кадія. — *О.П.*), себя ж в образе не показивал»⁶⁸. Більш цінними, на наш погляд, є дані про склад і чисельність війська, коли повідомлялось, що «между ж тѣм ханским войском много прусского народа, ляхов і запорожцов... во всем же войске якое прежде отправлялося с ханом булав, бунщукон, знамен будет болѣе тридцати»⁶⁹.

В перших числах червня Крим-Гірей виступив з Очакова. Кіш, ґрунтуючись на повідомленнях П. Прангула, повідомляв, що «хан кримскій з Очакова отправился, якобы з десятию тысячу войском іюня с 1-го [числа], і якобы стоять будет понад рекою Бугом, по сю сторону от Гарду даже до Чартальского броду и Кодими. И ожидать [будет] переправляющейся, и в Кримской степ, двадцати очаковских отправившихся от хана томбазов в Кубань, — кубанской сорок тысяч орди, і Едисанской 12 тысяч, — в готовности находится и слѣдует к нему хану к совокупленію вмѣстѣ битъ»⁷⁰. З усього було видно, що Крим-Гірей традиційно, коли це стосувалося далеких виправ, залучав до справи едисанських чи буджацьких ногайців, або ж кубанських татар, не покладаючись на кримчаків, які перебували під впливом місцевих мурз.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 54.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. — Спр. 120. — Арк. 6 зв.-7.

⁶⁸ Там само. — Арк. 1 зв.-2.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Сам Прангул писав про п'ять тисяч війська (Спр. 120. — Арк. 1), а Кіш у рапорті до генерал-аншефа П. Стрешнева подає цифру у десять тисяч, через більшу інформативність відпуску Коша подаємо цитату саме за цим документом (ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 3).

Вже 8 червня 1762 р. житель Балти Семен Довгий повідомляв в Коші більш конкретні пункти слідування ханського війська, яким існувала загроза розорення. Мешканець цього прикордонного містечка інформував, що «хан кримський з ордою в немалом числѣ переправившис чрез Очаков состоит вместе с пруссаком в речки Чачаклии и к нему еще переправляется в добавку орди при салтану до пятнадцати тысяч и намеревает итить до устѣ Кодима, и ударить прямо на слободу Орел и разорить, кои по близости к Бугу, и на другие новопоселяемое слободы, а оттоль поворотяся, прямо намѣревает в Волощину для разорения»⁷¹.

В цей час з метою конспірації лейтенант Гольц перебував в Ясах (що не відбилосся у повідомленнях запорозької розвідки), очікуючи, допоки хан не збере військо під Аккерманом⁷². 11 червня 1762 р. Гольц виїхав з Яс і проїхав через Каушани і Чобручі до правої притоки Південного Буга — Чичиклії, де мав зустрітисся з табором Крим-Гірея. Хан зібрав близько 50 тис. війська, і ще вісім тисяч обіцяв відправити в Сілезію⁷³. Хану була дана обіцянка про виплату 450 кошелів, на додаток до вже 200 отриманих. Прусський кур'єр, який прибув зі Стамбулу, передав згоду короля на цей акт, однак гроші мали бути сплачені вже на угорському кордоні⁷⁴. Після прибуття з Пруссії майора Самогі — знавця топографії Угорщини, якого Фрідріх II прислав на вимогу хана, Крим-Гірей все ж таки рушив не на північний захід, а через Бендери і Копанку до Каушан. Незважаючи на присутність в таборі трьох представників прусського короля, хан без сплати 450 кошелів не погоджувався вирушити до угорського кордону⁷⁵.

Пізніше запорозький полковник Семен Галицький, який знаходився в гирлі Мертвоводу з командою запорожців для розвідки, дізнався, що 16 червня «состоящий в речки Чичаклии хан кримський Крим-Гирей со всею своею ордою поднялся вгору речки Буга, а в каком урочище и коликом числе оной обращается и куда именно намѣрен итить о том знат, понеже очень скрито и хитро дѣйствует, не можно»⁷⁶. Через чотири дні, слідуючи паралельно напрямку руху хана і дійшовши вверх по Бугу до місця впадіння в нього р. Гарбузиної, С. Галицький повідомляв Кіш, що 20 червня йому стало відомо про те, що «хан кримський Крим-Гирей з находячоюся при нем ордою с урочища Чичаклии перекочевал вгору реки Буга, и находится нинѣ противу устья Мяртвовода, дистанцією начав аж до Мечетной Чартали, а коликом нумерѣ и куда точно путь свой восприять намѣрил о том безвѣрительно»⁷⁷.

⁷¹ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 19.

⁷² Мундт Т. Крым-Гирей... — С. 38.

⁷³ Там же. — С. 45.

⁷⁴ Там же. — С. 46.

⁷⁵ Там же. — С. 47–48.

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 49.

⁷⁷ Там само. — Арк. 58.

Для того, аби дізнатися про подальший маршрут пересування кримського хана, до нього з претензією щодо порізаних ногайцями козаків був відправлений старшина Бугогардової паланки Іван Горбонос, який «не доездя Чечаклии на устѣ Мяртвоводу его (Крим-Гірея. — *О.П.*) со всѣми ѱрдами застал», де при ханській ставці перебували французький і прусський резиденти, прусський капітан «да единѣ нѣмец, кои привѣз для орди четири барилѣ червоних, да и напрод сего уже не ѱдиножди ѱт короля прусского для орди денег присиланно било ѱтдано»⁷⁸. За повідомленнями І. Горбоноса, разом з Крим-Гіреєм знаходились два ханських сини — кримські султани і 10 тис. війська, озброєного лише рушницями, а гармат не було жодної. Частину війська (очевидно, яничарів, про присутність яких згадував розвідник) хан відправив з султанами через Дністер в Бендери, а сам «намѣревает ітить ѱт устя Мяртвоводу Чарталою Сухою до Тилигуля, і тамо ѱставя ѱрди, пойдет в Кавушани»⁷⁹.

За повідомленням іншого розвідника, запорозького старшини Тимофія Долмата, при переправі через Дністер на 20 паромах навпроти села Копанки з ханом було вже не більше шести тисяч війська (очевидно, з урахуванням тієї частини ногайців, які лишились в урочищах р. Тилігул), третина з яких була майже без зброї, «поход же его (хана. — *О.П.*) всегда бивает при двух бунчуках да тридцяти четирех знамях, при музикѣ и литаврах, с артиллерии ничего ж не имѣется». Гармати, залишені в Очакові, хан наказав відправити в Каушани, «где и кочевать до получения на нѳкоторые его представления от Порти фермора (фірмана. — *О.П.*) ... намерен»⁸⁰.

Однак в перших числах липня хан с невеликою кількістю війська відправився вгору правим берегом Дністра, де поблизу Дубосар його і зустрів Т. Долмат⁸¹. За іншими даними, Крим-Гірей 6 липня від гирла Мертвоводу виступив зі своєю ставкою до урочища Палієве Озеро, де після вирішення «нѣякогось с поляками дѣла отправится и слѣдовать [будет] по пограничным своим мѣстам — Балтѣ и Дубосарѣ»⁸².

Тим часом козак Андрій Чорний у своїй «сказце» повідомляв Кошу про те, що він дізнався, що 6 числа «в Бакцисарѣ кричан бил... телал, то есть опубликован по всем городу указ, что с Россією паки по-прежнему мир, якоби на двадцять пять лет подтвержден». Однак вже чотирма днями поспіль (10 липня) вийшов інший наказ хана: «чтоб всем туркам, татарам и нагаям прибор имеют зброею и всем припасом и кормит лошадей на имеючій бит на немца поход, а в какую точно сторону и какого именно і как много многолюден, яко чинится скрито узнат не можно било, почему скоро все

⁷⁸ Там само. — Арк. 80 зв.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. — Арк. 139 зв.—140.

⁸¹ Там само. — Арк. 139.

⁸² Там само. — Арк. 115.

турки яничаре і татаре возимели прибор к тому походу». У зв'язку з цим по усьому Криму «зделалось запершеніе иностранным нькому с ружя, шабель, лошадей, кулбак, сафянов и мишин, и ни с какових воинских припасов ничего не продавать, і не выпускает, что все не продается і не выпускается с Криму». Похід, за інформацією розвідника, мав відбутися в середині вересня⁸³.

Крим-Гірей, за інформацію іноземних дипломатів, у липні 1762 р. тримав у Буджаку армію кількістю у 80 тис. вершників⁸⁴. Ці данні ми вважаємо значно завищеними, хоча прогнати і значно меншу кількість війська тривалий час вкрай важко. Тому наприкінці липня — на початку серпня Крим-Гірей «имевшѣсь при нем войско для съему хлеба отпустил на пятнадцатидневной срок в жилиа их», аби після збору врожаю вони повернулись в табір під Каушанами, внаслідок чого біля хана лишилось війська не більш ніж 2 тис. Планувалось, що на осінь хан збере 25 тис. війська, наказавши «по всем... волоским селам... от каждой хати собрат сушених сухарей по 3 ока, да пшона по одному оку, да денег со всех тех волоских сел пятьдесят кисетов, а во всякой иметь по 500 левов», а як війська будуть зібрані, то хан мав намір напасти на Угорщину⁸⁵.

На виправу кримсько-ногайського війська в Угорщину Фрідріх II покладав великі сподівання, зокрема, він вважав, що угорські протестанти, які зазнавали утисків від австрійців, піднімуть повстання проти них. Вже поблизу Офена* до Крим-Гірея мав приєднатися генерал Вернер з корпусом прусських військ. Але татарське військо так і не з'явилося в Угорщині, а лише пройшло повз польський кордон.⁸⁶

Комендант містечка Торговиця** Якуб Квяткевич 10 серпня повідомляв Кіш про зміну міжнародної ситуації в Європі, акцентуючи увагу на військово-політичних моментах, які виникли в ході Семирічної війни. Так, Я. Квяткевич писав, що «корол прусский совокупившис з московскою армією, которая была еще за бывшего Петра Федоровича дана на помощь, — 40.000 [вояків], — имѣл баталію в Богемии з австріяками, которую сильно побыл и в полон 20 тысяч взял и две крепости отобрал», а стосовно Крим-Гірея торговицький комендант повідомляв, що «хан з своєю ордою идет

⁸³ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 18; Пономарьов О.М. «Сказка» запорозького розвідника часів Семирічної війни... // Архіви України. — 2014. — № 3. — С. 256.

⁸⁴ Цит. по: Хайдарлы Д. Указ. соч. — С. 289.

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 157–157 зв.; Андриевский А.А. Материалы для истории южнорусского края... — Ч. II. — Одесса, 1886. — С. 673.

* Офен — німецька назва м. Буда, нині частина м. Будапешт, Угорщина.

⁸⁶ Архенгольц И.-В. История Семилетней войны... — С. 424.

** Нині селище Торговиця, Новоархангельського р-ну, Кіровоградської обл., що стоїть на р. Синюха.

Волощиною прямо іс Хотѣны зближаючи до границѣ венгерской»⁸⁷. На перехват його виступив с трьома дивізіями київський воевода Франтішек Салезій Потоцький для «недопущении его до Венгры», дойдя до Палієвого Озера і «станувши в границѣ... объявил хановы и всѣм солтанам, дабы розмиру никаким образом не могли дѣлать»⁸⁸.

Отримавши рішучу відсіч від коронного региментаря, Крим-Гірей почав змінювати свій план дій. Зібравши на осінь війська, хан почав переправляти їх до своєї буджацької столиці — Каушан. Запорозька розвідка 26 листопада повідомляла в Кіш, що з Криму в бік Каушан переправляється близько пяти тис. війська суднами до Очакова, а в Криму відбуваються подальші військові приготування. Крим-Гірей «же де нинѣ с воіском с Коушан на какое время сехал к Дунаю в волоскій город Калѣю (Кілію. — *О.П.*) і тамо будет, якобы волох грабит, за нѣякусь доводячюсь ему от них сумму»⁸⁹.

Ще влітку 1762 р. Крим-Гірей, вимагаючи від господаря Молдавії 100 кошелів грошей, звернувся по допомогу до великого візира, оскільки господар Григорій Гіка відмовився задовільнити цю вимогу без згоди Порти. Хану вдалось отримати підтримку візира Рагиб-паші в цьому питанні, оскільки останній був симпатиком Пруссії, але безпосередньо він не втручався в хід Семирічної війни. Стамбул підтримав «хана в его манифестациях, когда он изображал суверенного правителя, способного привести Австрийский дом к более мирным чувствам», дозволивши утримання хана за рахунок Дунайських князівств⁹⁰. Однак, скоріше за все, хан, який вважав молдавського правителя своїм боржником, грошей так і не отримав.

Зимувати хан збирався в Каушанах, де вже були «особо для его зделанние і болшие камяние полати», а військо мав намір розквартирувати в Молдавії у селах поблизу буджацької столиці, «коему (війску. — *О.П.*) і доволство от тѣх же волох производитимется»⁹¹, що підтверджує положення про обтяження постоем мешканців Молдавії.

Про пруського посланця, а особливо щодо казенних грошей, повідомлялося зовсім неймовірно: «Прусского короля, якобы уже при хану нет, а отослан ним ханом в его Прусскую землю; і хотя он прусс хана просил, чтоб з его воіском завоевание нашею імперією городи отнят, точию хан, взявши де от него прусса своему воіску, которое и ннѣ при нем находится, казну (!), не похотѣл его прошения учинить, наблюдая якобы заключение между обоими высочайшими імперыями високомирние трактати»⁹².

⁸⁷ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 160–161 зв.; *Андрієвский А.А.* Матеріали для истории южнорусского края... — С. 674–675.

⁸⁸ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 161 зв.; *Андрієвский А.А.* Матеріали для истории южнорусского края... — С. 675.

⁸⁹ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 44.

⁹⁰ Цит. по: *Хайдарлы Д.* Указ. соч. — С. 289.

⁹¹ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 44.

⁹² Там само. — Арк. 44 зв.

Наскільки правдоподібним є твердження: «взявши де от него прусса... казну», — інші джерела не повідомляють. Але можна припустити, що хан у зв'язку із зміною політичної ситуації в Європі зовсім не збирався йти війною на Австрійську корону. Метою Крим-Гірея було отримати від прусського короля якомога більше грошей, зазнавши при цьому мінімальних витрат. На користь цієї гіпотези свідчать неодноразові згадки про те, що прусські емісари привезли хану «немалую сумму червонных», через що лейтенанту фон дер Гольцу давались вказівки не видавати хану грошей, доки той не дійде до угорського кордону. Часті відвідини Бахчисараю й Каушан прусськими еміссарами не давали очікуваних результатів, незважаючи на всі зусилля Фрідріха II, який був для кримського хана лише джерелом наповнення скарбниці.

Середина жовтня стала кульмінаційною в кримсько-пруських відносинах. Пруська сторона не бажала давати більше грошей, допоки хан не розпочне вторгнення чи хоча б не підійде впритул до кордонів Угорщини, а отже й Австрії. Крим-Гірей, в свою чергу, очевидно, вимагав видати йому більшу частку авансових платежів, що змусило Фрідріха II підозрювати хана у нещирості обіцянок.

Восени 1762 р. король Пруссії вирішив все ж таки відмовитися від надмірно дорогих спроб організувати похід в Угорщину, в зв'язку з чим 18 жовтня прусський агент Боскамп поспіхом покинув ханський двір в Каушанах. Роздратований хан попередив господаря Молдавії, аби той не надавав агенту прихисток, унаслідок чого той перебував у Яссах тільки 24 години⁹³. В свою чергу конфіденти Коша повідомляли, що «якобы хан крымской Крым-Гирей прусского посланника выслал не с честью ночью, чтоб и на глазах не был»⁹⁴.

А у листопаді 1762 р. за наказом нової російської імператриці Катерини II було вирішено винагородити прусського посланця при дворі Крим-Гірея Боскампа «в разсуждении оказываемых к здѣшной сторонѣ доброхотства и услуг» кращим хутром лисиці й десятьма фунтами чаю⁹⁵. Можна лише здогадуватися, за які послуги на прусського дипломата випали такі щедроти, однак символічність такого дарунку вказує на сутність наданих послуг. З впевненістю можна сказати, що вказаний дипломат вів подвійну гру, метою якої, за вказівками Петербургу, було недопущення Крим-Гірея у надто далекі виправи, натомість спрямування його сил проти сусідньої Молдавії.

* * *

Так закінчилися обопільні прагнення щодо створення тимчасової військової коаліції проти ворогів Пруського королівства. Можна припустити,

⁹³ Цит. по: *Хайдарлы Д.* Указ. соч. — С. 289.

⁹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 75.

⁹⁵ Сенатский архив. — Т. XII. — СПб., 1907. — С. 207.

що Фрідріх II мав намір укласти договір, аби вважати Кримський ханат повноправним учасником цієї коаліції, що додало б Пруссії політичної ваги на міжнародній арені. Проте Крим-Гірей не мав намірів зв'язувати себе будь-якими оборонно-наступальними договорами, плануючи свої дії проти Росії чи Угорщини як одноразову акцію, за яку намагався зірвати великі гроші, причому розмір передплати постійно збільшувався.

Якщо брати до уваги тезу, що Фрідріх II причетний до сходження на престол Крим-Гірея, то головним прорахунком в їхніх відносинах було те, що прусському королю так і не вдалося використати доволі потужний потенціал кримсько-ногайського військового конгломерату, аби послабити чи хоча б тримати в постійній напрузі своїх супротивників — Росію та Австрію. Панування Крим-Гірея за активної підтримки Фрідріха II могло б відкрити нову сторінку в історії Кримського ханату, змінивши політичну карту Європи. В подальшому ж кримський хан став причетним до розв'язання російсько-турецької війни 1768–1774 рр., запізнілої на шість років, яка лише політично послабила Туреччину і зрештою призвела до падіння ханату, як державного утворення.